

החינוך בספרות ההלכה ובחוק הישראלי

פרופ' משה אברבך

שמואל גליק

החינוך בראי החוק וההלכה, חלק ב'

המכון לחקר ההלכה ויישומה שליד מכון שכטר ללימודי היהדות
ירושלים תש"ס

אחת הסוגיות החשובות הנמצאות במחלוקת בתולדות התנועה הציונית ובמדינת ישראל מאז היווסדה היא השאלה אם לכונן מדינת חוק חילונית או מדינת הלכה כפופה למוסדות הדתיים העליונים, שיקבעו את החוק בהתאם לדרישות ההלכה. בתחום החינוך ההבדל משמעותי בהיבטים רבים. למשל, כשהמורים נוקטים צעדים בגלל שחיקת המשכורות הדלות שלהם, הרי במדינת חוק מותר להם להיאבק על זכויותיהם גם באמצעות שביתות ממושכות, ואפילו תוך גרימת נזק חסר תקנה לחינוך התלמידים. לעומת זה, במדינת הלכה המורים של לימודי הקודש אינם רשאים לשבות, ותהיה העילה אשר תהיה. רוב הפוסקים אימצו את הגישה המחמירה ש"אין מבטלין תינוקות של בית רבן אפילו לבנין בית המקדש" (שבת, קי"ט, ע"ב); ועל אחת כמה וכמה שלא התירו מעולם שביתת מורים לשם שיפור תנאי העבודה, כגון הפחתת שעות העבודה וכדומה. כמה פוסקים אמנם הביעו אהדה למורים שפרנסתם נתקפחה בשל אי-תשלום או בשל שחיקת שכרם הזעום בגלל יוקר המחיה העולה ומאמיר; אבל, כיוון שמנעו מהם את זכות השביתה – הנשק היעיל היחיד – כל הבעת אהדה למורים במאבקם לצדק היתה ונשארה חסרת תועלת.

בהקשר זה ראוי לציין שבכל שביתות המורים שהיו במדינת ישראל לא השתתפו המורים של החינוך החרדי, ורק במידה מוגבלת השתתפו המורים של החינוך הדתי-לאומי. אין ספק שההלכה, שהיא נר לרגליהם של מורים דתיים, היא שמונעת או שמגבילה את השבתת

הלימודים בבתי הספר שלהם.

גם בסוגיית פיטורי מורים קיימים הבדלים ניכרים בין החוק הישראלי לבין דיני ההלכה, כפי שמתואר בפרוטרוט בספרו המצוין של ד"ר שמואל גליק, **החינוך בראי החוק וההלכה**, חלק ב'. לפי החוק בישראל אסור לפטר מורה, אלא אם כן קיימת עילה מוצדקת. בדרך כלל – ולא דווקא אצל העובדים ברשת החינוך – על המעביד "לפעול בתום לב ועל פי שיקולים רלבנטיים" (עמ' 466). הסתדרות המורים מגנה, כידוע, על חבריה, והיא מאלצת את המעבידים לחשוב פעמיים ושלוש לפני שמפטרים מורה, שכן מעשה כזה עלול לגרום סכסוך עבודה ממושך. ואכן, לגבי תהליך פיטורי מנהלים ומורים עובדי המדינה כדאי לו למעביד להתייעץ בארגוני המורים. ואלה מקצת העילות היכולות לגרום לפיטורים במערכת החינוך במדינת ישראל:

- א. הרשעה בעבירה שיש בה כדי לפגוע בביטחון המדינה.
- ב. הרשעה בעבירה שיש עמה קלון (כגון הטרדה מינית).
- ג. התנהגות בצורה הנוגדת את המוסר או את הנוהג המקובל בתפקיד.
- ד. היעדרויות בלי הצדקה (לרבות איחורים).
- ה. הפרת המשמעת בשיעוריו של המורה בקביעות ובאופן שאינו יכול להשתלט עליה.
- ו. אי-ציות המורה להוראות המוסד שבו הוא עובד.
- ז. הזנחת החובות המוטלות עליו בתור עובד הוראה וחינוך.
- ח. פיטורים מינהליים מסיבות של צמצום כיתות או של סגירת בית ספר.
- ט. פיטורים מטעמי בריאות לקויה.
- י. פיטורים של מורה בניסיון בהתאם לתנאים המקובלים.
- יא. פיטורים מטעמים דתיים במוסד ממלכתי-דתי.

בכל המקרים האלה יש לכאורה הצדקה לפיטורי המורה, ועל כל פנים המורה יכול לערער בבית המשפט ולטעון שפיטוריו לא היו מוצדקים. לא כן בחוק ההלכתי, שלפיו כמעט שלא היתה למורה הגנה מפני פיטורים שרירותיים. במסכת **בבא בתרא** (כ"א, ע"א-ע"ב) מובאות כמה דוגמאות של הלכות לגבי פיטורים של מלמדי תינוקות הסותרות את השכל הישר, ובשום פנים ואופן אינן מתיישבות עם הגינות ביחסי עובד ומעביד. למשל, אם טעה המלמד בהוראה, הרי הוא "כמותרה ועומד", ומותר לפטר אותו בלי התראה. למה? משום שהוראה שגויה היא בבחינת "פסידא דלא דר", ו"שבשתא כיון דעל על". אותו מלמד שטעה גרם לתלמידיו נזק חמור ששוב אי אפשר לתקנו בחינת "מְעוֹת לא יוכל לְתַקֵּן" (**קהלת**, א', ט"ו). ועד כדי כך הרחיקו חז"ל בנידון זה, שסיפרו אגדה (שמן הסתם אין לה בסיס במציאות ההיסטורית), שיואב, שר צבא דוד המלך, הרג את רבו משום שהלה לימד

אותו "תמחה את זכר עמלק" במקום "זָכַר" (דברים, כ"ה, י"ט).¹

לפי דעתו של רב דימי מנהרדעא, מותר לפטר מלמד תינוקות גם אם לא טעה ולא שגה בדבר, אלא שנמצא מלמד תינוקות אחר שעולה עליו בידע (בארמית: "דגריס טפיי", כלומר, שלמד יותר מחברו). אמנם רבא חלק על רב דימי וטען שאם ימנו את הירדען "דלמא אתי לאיתרשולי" (שמא יבוא להתרשל), וכפי שפירש רש"י: "יתפאר בלבו שאין כמותו ויתרשל מן התינוקות ולא יירא שמא יסלקוהו". נגד דעה זו טען רב דימי: "כל שכן דגריס טפיי, קנאת סופרים תרבה חכמה"; כלומר, אותו ידען שמינוהו במקום חברו ירבה ללמוד ויטיב ללמד כיוון "שדואג מקנאת חברו שסלקוהו מפניו שיביישנו בבני העיר" (רש"י).

**לעומת מסורת עונשי
גוף בהלכה, הרי
שחוק המדינה
בישראל אינו מרשה
הכאת ילדים
ותלמידים גם אם הם
מפרים משמעת או
אפילו מתנהגים
באלימות. תלמידים
מופרעים ואלימים
נשארים בכיתה
ולועגים למורה. אין
פלא שבמצב של
חוסר משמעת רמת
הלימודים בבתי
הספר הולכת ויורדת
ומורים מוכשרים
נאלצים לעזוב את
המקצוע שלהם
ולעבור לעיסוקים
אחרים**

במחלוקת זו מתגלה חולשתו המקצועית של המלמד בכל עליבותה. חוסר הביטחון ביציבות משרתו של המורה ממש מדהים. ראשית, גם אם טעה המלמד, הרי שכשם ש"אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא" (קהלת, ז', כ'), כך אין מורה שלא ישגה לעולם בתחום הוראתו. אך גם אם יהיה מושלם בכול, אלא שיופיע מישהו שעולה עליו בידענותו, יפוטר בלי זכות ערעור, ואותו מורה חדש יירש את מקומו – הרי המלמד האומלל יישאר בלי מקור פרנסה. ועוד, גם אם לא יפטר, חרב דמוקלס של פיטורים שרירותיים תהיה מונפת מעל ראשו משך כל שנות עבודתו בחינוך, שכן אין מורה שיוכל להיות בטוח שאין אחר טוב ממנו. ראוי גם לציין שאפילו רבא, שהתנגד לפיטורי המלמד, לא ביסס את דעתו על נימוקים של הגינות ושל שכל ישר, אלא בנימוק שהמלמד ה"ידען" שיתמנה במקום חברו עלול להתייחר ולהתרשל במלאכת הקודש.

גדולי הפוסקים, כגון הרא"ש ובנו ר' יעקב (בעל הטורים), פסקו כרב דימי, ורק בדורות האחרונים הגבילו את הזכות לפטר מורה, אם נמצא אחר טוב ממנו לבעל בית פרטי, ששכר מלמד לבניו לזמן קבוע. במוסד ציבורי, לעומת זה,

1 אמנם לפי גרסה אחרת, יואב רק איים להרוג את רבו, אבל לא מימש את איומו (כשיבוא אליהו, נוכל לדעת איזו גרסה נכונה ומה באמת קרה).

אין לפטר מורה, אלא אם כן יש עילה של ממש המצדיקה צעד כזה. בימינו חייבים לשלם פיצויים למורה המפוטר שלא באשמתו, והפוסקים, כגון הרשב"א וכמה אחרים – לרבות כמה אחרונים – קיבלו מבחינה עקרונית שיש להעניק פיצויים למלמד שפוטר טרם זמנו.

בזמן האחרון עלתה בחדשות בעיה חשובה ביותר – בעיית עונשי גוף לילדים, בין בבית ובין בבית הספר. כידוע, אסר בית המשפט העליון הטלת עונש פיסי, ולא רק בבית הספר, אלא גם בבית. הורים לא יוכלו מעתה להכות את ילדיהם, מעשה שהיה נפוץ בכל הדורות. בכל בית ספר נאור ביטלו מזמן עונשים גופניים, והחברה המתירנית של ימינו ויתרה מרצון על כל זכר של משמעת כפויה. אם אין חובת משמעת, ממילא אין עונשים, ואילו עונש פיסי הוא בגדר איסור מוחלט, שעבירה עליו עלולה לגרור אחריה תוצאות חמורות. מורה, המשתמש בעונש גופני בבית ספר חילוני או בבית ספר ממלכתי-דתי, סיכויי לשרוד כמורה קלושים ביותר. בדרך כלל אחת דתו – להיות מפוטר ממשרתו. רק במוסדות החינוך החרדי עדיין משתמשים באי אלה שיטות עונשים שהיו נהוגות ב"חדר" הישן.

בכל העולם העתיק, וגם בימי הביניים עד לתקופה המודרנית, היו עונשים גופניים לילדים ולתלמידים, ואפילו למבוגרים, דבר המובן מאליו. הורים שפינקו את ילדיהם ולא העניקו להם "שבט מוסר", הוזהרו בצורה חד-משמעית מפני התוצאות הבלתי-רצויות של אי-כפיית משמעת חמורה על בני הנוער. ספרות החכמה, ובייחוד משלי ובן-סירא, מלאה דברי מוסר בנושא זה. אחד הפסוקים המפורסמים ביותר בספר משלי הוא: "חושך שבטו שונא בנו" (משלי, י"ג, כ"ד). כמו כן המליצו על "שבט לגו כסילים" (שם, כ"ו, ג'). ויש עוד כאלה וכאלה פסוקים במשלי ובבן-סירא, שחובבי משמעת חמורה נוהגים לצטט² כדי להוכיח עד כמה צריכים להחמיר בחינוך ילדים.

חז"ל פטרו מגלות את "האב המכה את בנו והרב הרודה את תלמידו ושליח בית דין" (משנה, מכות, ב', ב'). שהרגו בשוגג. והרמב"ם מסביר "שהרי שגגו והרגו בשעת עשיית המצוה" (משנה תורה, הלכות רוצח ושמירת הנפש, פרק ה', הלכה ו'). הכאת הילד והתלמיד נחשבה אפוא למצווה, כמו שנאמר בספר משלי (כ"ג, י"ד): "אתה בשבט תכנו ונפשו משאל תציל".

למרות זאת, חז"ל לא ראו בהכאת תלמידים מעשה חיובי, בייחוד אם היא סיכנה את חייהם או בריאותם של התלמידים, והיו אי-אלה הגבלות בסמכות המלמדים להכות את תלמידיהם (גליק, עמ' 507). רב, מגדולי האמוראים והמחנכים בכבל, יעץ לרב שמואל בר שילת שהיה מלמד תינוקות דגול, "כי מחית לינוקא, לא תימחי אלא בערקתא דמסנא" (כאשר אתה מכה תינוק [=ילד], אל תכהו אלא ברצועת הסנדל) (בבא בתרא, כ"א, ע"א). וכפי שד"ר גליק

2 נוסף על החומר המצוטט בספרו של ד"ר גליק, עיין גם משה אברכך, החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד (ירושלים תשמ"ג, [1982], עמ' 233-235).

מסביר (עמ' 505): "שאינה מכאיבה". היו גם מקרים שנידו או השעו מלמד שהכה תלמיד מעל ומעבר למה שהיה מקובל (שם, עמ' 506). במקרה שהמורה פצע את התלמיד, הוטל עליו לשלם פיצויים לתלמיד – נזק, צער ריפוי, שבת ובושת (עמ' 509-510). עם זה, כפי שד"ר גליק מעיר בצדק, אף על פי שמבחינה מוסרית התנגדו הפוסקים לעונשי גוף אכזריים וקיבלו את סממתו של הלל הזקן, "... ולא הקפדן מלמד" (משנה, **אבות**, ב', ה'), "כעס וקפדנות בלבד לא היו עילה לפיטורים" (גליק, עמ' 510, הערה 133). למעשה, רוב המלמדים, ובייחוד מלמדי דרדקי, היו מקיימים את בית הספר שלהם בדירתם הפרטית – ה"חדר" – והשליטו משמעת בעזרת המקל והרצועה. כל זמן שלא הגדישו את הסאה, איש לא היה מוחה או קורא תיגר עליהם. אדרבא, היו מקרים שהורים, ובייחוד אבות, היו מבקשים מהמלמד שיעניש את הבן שלא התנהג כהוגן.

**לעומת חוקי מדינת
ישראל החד-
משמעיים, הרי
שבהלכה ההגנה על
זכויות העובדים
המקופחים – ובנידון
שלנו, הלנת שכר
המלמדים – חלשה
ונטולת שיניים. ייתכן
שמקור התופעה
העגומה הזאת הוא
בעובדה, שמאז
ומעולם לא ראו חז"ל
– ובעקבותיהם גם
הפוסקים – בעין
טובה את עצם מנהג
נטילת שכר מלמדות
כשמדובר בלימודי
קודש**

לעומת מסורת עונשי גוף בהלכה, הרי, כאמור, חוק המדינה בישראל אינו מרשה הכאת ילדים ותלמידים גם אם הם מפרים משמעת או אפילו מתנהגים באלימות. למורה אין גם הזכות להשעות, וכל שכן לגרש, תלמיד מתפרע בלי אישור ממנהל בית הספר. וכידוע, אין מנהלים ששים אלי קרב עם הורי התלמידים, ובדרך כלל נמנעים מכל צעד שעלול להוציא שם רע לבית הספר. אין אפוא מאמץ גדול לבער את הקוצים מהכרם. תלמידים מופרעים ואלים נשארים בכיתה, לועגים למורה ועושים כל מה שמתחשק להם. אין פלא אפוא שבמצב של חוסר משמעת רמת הלימודים בבתי הספר הולכת ויורדת; האלימות מתגברת; ומורים מוכשרים נאלצים לעזוב את המקצוע שלהם ולעבור לעיסוקים אחרים.

לאור המצב העגום הזה, קשה להכריע, אם מבחינה מעשית חוק המדינה המודרני לגבי עונשים בבית ובבית הספר עדיף על מה שהיה נהוג בעבר. ואולי אפשר לקבוע שכל קיצוניות – משמעת חמורה ואכזרית וכן מתירנות בלי הגבלה – מזיקה לחינוך תקין, ורק משמעת מתונה וסבירה תצליח, בסופו של דבר, להקנות ידע וערכים לתלמידים בבית הספר ולילדים בבית.

נוסף על שאר הפגעים שנפלו בחלקו של החינוך בימינו, נתרבו גם המקרים של הלנת שכר המורים גם במגזר הפרטי וגם במגזר הציבורי, לרבות במוסדות חינוך מפורסמים שאינם משלמים למוריהם את שכרם בזמן ונשארים חייבים להם סכומים ניכרים משך חודשים ושנים. מעניין להשוות

את חוקי מדינת ישראל בנידון זה למה שקבעו כמה מגדולי הפוסקים. ד"ר גליק מקדיש פרק מיוחד (פרק י"ד, עמ' 614-625) לנושא זה, ומצטט כמה מקורות חשובים. לפי חוקי המדינה, "המועד שבו השכר נעשה מולן... הוא החל מהיום השישה עשר לאחר המועד שבו היה אמור להשתלם השכר, כלומר ההפרש בין שני המועדים הוא מחצית החודש. לאחר מועד זה העובד זכאי לדרוש פיצוי על הלנת שכרו, אף אם בשעת מעשה הוא לא תבע את שכרו" (עמ' 615). אפשר להגדיר את החוק החילוני כחוק הגנת זכויות העובד נגד מנהגם של אי אלה מעבידים לקפח את זכויות עובדיהם, ובין השאר, להלין את שכרם.

לעומת חוקי מדינת ישראל החד-משמעיים, הרי שבהלכה ההגנה על זכויות העובדים

המקופחים – ובנידון שלנו, הלנת שכר המלמדים – חלשה ונטולת שיניים. נכון שלפי דין התורה הלנת שכר אסורה בתכלית האיסור:

...אמרו [חכמים]: כל הכובש שכר שכיר עובר בחמישה שמות הללו, משום "בל תעשוק את רעך" (ויקרא, י"ט, י"ג), ומשום "בל תגזול" (שם), ומשום "בל תעשוק שכיר עני" (דברים, כ"ד, י"ד), ומשום "בל תלין" (ויקרא, י"ט, י"ג), ומשום "ביומו תתן שכרו" (דברים, כ"ד, ט"ו), ומשום "לא תבוא עליו השמש" (שם) **(בבא קמא, קי"א, ע"א; גליק, עמ' 617)**.

לכאורה, חמישה לאווים מדאורייתא ומצוות עשה של "ביומו תתן שכרו" היו צריכים להספיק כדי להגן על השכירים, לרבות המלמדים המקופחים, ולמנוע את הלנת שכרם. ואם למרות זאת היתה הלנת שכר מנת חלקם של המלמדים, הרי שמבחינה מוסרית מגיעים להם פיצויים הולמים – ומה גם שהמלמדים המסכנים, ששכרם העלוב תכופות לא הספיק "לגמור את החודש", היו עלולים להיכנס לחובות עם כל המשתמע מזה. גם עגמת נפש שנגרמת למורה בעל משפחה שנמנע ממנו לפרנס את משפחתו לאו מילתא זוטרתא היא. כיוון שמדובר בדיני ממונות, יכלו חכמים לתקן תקנות לפיצויים לעובדים בכלל ולמלמדי תינוקות בפרט, שקופחו על ידי הלנת שכרם.

ברם, הלכה למעשה לא נעשה דבר בכיוון זה. היו אמנם פוסקים בודדים, לרבות ר' מאיר מרוטנברג (המהר"ם), שסברו שכיוון שהמלמד יכול לטעון שהיה יכול "להרוויח במעותיו מן זמן שהיה לו לפורעו ולא פרעו", הרי מגיעים לו פיצויים, ורווח זה אינו בגדר "ריבית" (עמ' 623). אולם רוב הפוסקים, לרבות הרדב"ז ור' יוסף קארו, חלקו על המהר"ם ופסקו שפיצויים לעובד על הלנת שכרו הם בגדר ריבית ואסורים (עמ' 618). אין ספק שחשש ריבית בנידון דידן היה מוגזם. אם תיקנו חכמים "היתר עסקא" כדי לאפשר הלוואות בריבית, היו יכולים למצוא היתר פיצויים למקופחי הלנת השכר – ולו רק במסווה של קנסות מטעם בית דין על עבירות של איסורים מדאורייתא, או לפי הכלל ש"הפקר בין דין הפקר", הרשות בידי בית דין להפקיע ממונו של עבריין, כגון המלין את שכר עובדיו. אין לנו אפוא אלא לקבוע שבדיני הלנת שכר חוק המדינה צודק, ואילו הנורמה ההלכתית של רוב הפוסקים מאכזבת.

ייתכן שמקור התופעה העגומה הזאת הוא בעובדה, שמאז ומעולם לא ראו חז"ל – ובעקבותיהם גם הפוסקים – בעין טובה את עצם מנהג נטילת שכר מלמדות כשמדובר בלימודי קודש; ואין לתמוה אפוא שהלנת שכר המלמדים (שהיתה כנראה שכיחה יותר מהלנת שכרם של עובדים אחרים שהיו נחוצים לציבור באופן דחוף יותר) לא נחשבה כעוול שמקנה להם זכות פיצויים. הססמה שבה דגלו חז"ל היתה (לגבי דברי משה רבנו **בדברים**, ד', ה': "ראה למדתי אתכם חוקים ומשפטים"): "מה אני בחנם, אף אתם נמי בחנם" (**נדרים**, ל"ז, ע"א; **בכורות**, כ"ט, ע"א). אמנם, מבחינה מעשית לא היה אפשר ליישם את האידאל של הוראת חינם על חשבון המורה שהיה חייב ללמד את תלמידיו כל היום כולו,

שכן אם לא ישלמו לו ממה יתפרנס? והרי לא כל אדם זוכה להתעשר "מפסולתן של לוחות" כמו שהאגדה מספרת על משה רבנו (נדרים, ל"ח, ע"א). הצדיקו אפוא את שכר המלמד שבעצם לא משלמים לו שכר הוראה, אלא "שכר שימור" – כלומר, שכר שמרטף – או "שכר פיסוק טעמים" (שם, ל"ז, ע"א). השכר, על כל פנים, היה זעום ונשאר כזה לאורך כל הדורות. מעמדו הנחות של המורה היה פועל יוצא ממצבו הכלכלי הגרוע.

גם במדינת ישראל לא השתנה מצבו של המורה לטובה. וכפי שד"ר גליק מסביר בפרק השביעי של ספרו (שהוא הפרק הראשון בחלק ב'), "כמה גורמים חברו יחד בהשפעתם על המעמד הנמוך יחסית של מקצוע ההוראה בישראל, והם א – משכורות המורים: הגמול הכספי ... נחשב נמוך יחסית בהשוואה לבעלי מקצועות אקדמיים בעלי השכלה דומה; ב – ... ריבוי המורים הבלתי מתאימים העוסקים בהוראה; ג – מקצוע ההוראה נתפס כמקצוע סמי-פרופסיונלי, הדורש התמחות קצרה יחסית... ד – הנישוי (פמיניזציה) של המקצוע...; ה – ההתעסקות בילדים מפחיתה מהערכת המקצוע; ו – המספר הגבוה של המורים העוזבים לאורך זמן את מקצוע ההוראה ופונים למקצועות אחרים" (עמ' 383-384).

הבדל עצום בין דרישות ההלכה ובין המצב בבתי הספר במדינת ישראל אנו מוצאים בשעות העבודה של המורה. כפי שד"ר גליק מציין (עמ' 653), "שנת הלימודים המקובלת כיום במערכת החינוך בארץ... מתחילה בכל שנה ב-1 בספטמבר, ומסתיימת בבתי הספר היסודיים ב-30 ביוני, ובחטיבות הביניים ובתי הספר התיכוניים ב-20 ביוני... מספר ימי החופשה השנתיים למורים ותלמידים, המקובל במערכת החינוך הוא כמאה ושמונה ימים בבית הספר היסודי, 1181- יום בבית הספר העל-יסודי (מלבד שבתות)".

אשר לשעות הלימודים בבתי הספר הממלכתיים, הן בדרך כלל משמונה בבוקר עד שעות הצהריים בכיתות הנמוכות, ואילו בכיתות הגבוהות מסיימים את הלימודים אחר הצהריים, בין השעות 14:00 ל-15:00.

לימודי קודש בבתי ספר ממלכתיים-דתיים ובישיבות תיכוניות נמשכים תכופות עד שעות אחר הצהריים המאוחרות. בבתי הספר, בתלמודי תורה ובישיבות של החרדים נמשך לימוד תורה עוד כמה שעות נוספות, בהתאם למסורת של מאות בשנים. במוסדות אלה גם ימי החופש מוגבלים יותר מבמערכת החינוך הכללי.

בהשוואה למצב במדינת ישראל, היו דרישות ההלכה חמורות ביותר. מעולם לא יכלו המורים של לימודי הקודש ליהנות מהתנאים המשופרים יחסית בבתי הספר המודרניים. שעות ההוראה היו ארוכות מאוד כדי לקיים את דברי הכתוב (יהושע, א', ח'): "והגית בו יומם ולילה". כיוון שחלק מתפקידו של המורה היה לשמור על התינוקות של בית רבן, נאמר עליהם "שהן משמרין ביום ובלילה" (פסיקתא דרב כהנא, ט"ו, מהדורת בובר, עמ' ק"כ, ב').

מלמדי משנה (=המשנים) היו חייבים ללמד בבוקר ובערב: "... לכך התקינו חכמים שיהו המשנין יושבין בבוקר ובערב, לקיים מה שנאמר (יהושע, א', ח'): לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו יומם ולילה" (שמות רבה, מ"ז, ה'). לדעת הרמב"ם, המתאר מצב שהיה קיים מאות בשנים, גם מלמד תורה לתינוקות של בית רבן "יושב ומלמדן כל היום כולו ומקצת מן הלילה, כדי לחנכן ללמוד ביום ובלילה" (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, ב', ב'). המורה ותלמידיו היו משכימים והולכים לבית הכנסת ומתפללים בציבור לפני שהתחילו את הלימודים, ובערב היו משתתפים בתפילת מנחה ומעריב (פסיקתא רבתי, מ"א, מהדורת איש שלום, עמ' קע"ד, א'; מדרש תהלים, י"ד, ו', מהדורת בובר, עמ' 114). גם בשבת, ואפילו בלילי שבתות, לא היו התלמידים פטורים מלימודיהם, אם כי לא היו מתחילים נושאים חדשים אלא מסתפקים בחזרה על מה שלמדו בימות השבוע (נדרים, ל"ז, ע"א; גליק, עמ' 654-658).

חרף עבודתם הקשה של המורים, היו ביניהם אידאליסטים שנתקיים בהם פתגמו של ר' עקיבא: "יותר ממה שהעגל רוצה לינק פרה רוצה להניק" (פסחים, ק"ב, ע"א). היו מלמדים שהשתדלו לפטם את תלמידיהם מעל ומעבר למה שההלכה והמנהג חייבו אותם. לעומת זאת, היו מורים שבגלל הצורך לקנות לביתם ולספק את צורכי משפחתם לא עשו את מלאכתם באמונה, והרמב"ם יצא נגדם בגינוי חריף:

מלמד תינוקות שהוא מניח התינוקות ויוצא או שהוא עושה מלאכה אחרת עמהן או שהוא מתרשל בלימודן הרי זה בכלל (ירמיהו, מ"ח, י) 'ארור עושה מלאכה ה' רמיה' (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה, ב', ג').

מעניין שגם בתקנות הקהל, ובפרט בקהילות האיטלקיות שבהן היו תלמודי תורה מאורגנים היטב, היו שעות הלימודים ארוכות מאוד וימי חופש נדירים ביותר. מעט מאוד התחשבו לבריאותם של התלמידים ושל מלמדיהם שעול לימודים מופרז עלול להתיש את כוחם (תורה "מתשת כוחו של אדם" [סנהדרין, כ"ו, ע"ב]) ואף לגרום להם מחלות. מקצוע ההוראה עלול לשחוק את העוסקים בו, וגם ילדים צעירים אינם מסוגלים להתמיד בלימודיהם יומם ולילה. רק בשו"ת המהר"ם מרוטנברג, חלק ד' (פראג), סי' תע"ז, יש הכרה חלקית בבעיה זו: "בלא לימוד פעמים שהוא בריאות לתינוק כשיש לו מעט ריוח מן הלמוד" (מצוטט אצל גליק, עמ' 664, הערה 36). ראוי לציין שגם המהר"ם התייחס רק לבריאותו של התינוק, ולא של המלמד, שאף הוא זקוק ליום מנוחה ולפחות לשעות מרגוע. עובדות אלה מוכיחות שמצב המורה לפי ההלכה ומנהגי הקהילות היה קשה, ואין פלא שתכופות רק ביש-מזל היה עוסק בהוראה, והתוצאות החינוכיות היו בהתאם.

רק בתחום אחד – הפטור ממסים – יש יתרון ברור להלכה על חוקי מדינת ישראל. החוק החילוני אינו מוותר למעוטי יכולת, והם חייבים לשלם מסים, אלא אם כן הם מובטלים או

**רק בתחום אחד –
הפטור ממסים – יש
יתרון ברור להלכה על
חוקי מדינת ישראל.
החוק החילוני אינו
מוותר למעוטי יכולת.
לא כן בהלכה או
לפחות ב"מנהג
המדינה" שההלכה
מכירה בו, כפי שד"ר
גליק מתאר, "בדרך
כלל נהגו ברוב
קהילות ישראל לפטור
את המלמד ממסים,
בחלקם או במלואם"**

מרוויחים שכר שהוא מתחת לשכר המינימום או שהם בעלי משפחה גדולה שפרנסתה מוטלת עליהם. מי שראה תלוש שכר של מורה – שאפילו אחרי כמה שנות ותק עדיין מקבל משכורת עלובה, שאינה אלא חרפה לנותנה ועלכון למקבלה – יודע ועד שאפילו משכר זעום זה מנכים מסים, אחד המרבה ואחד הממעט, ובלבד שלא יעזו לחשוב שמערכת המסים במדינה תתחשב במצבו הקשה של המורה. רק ביישובי ספר ופיתוח מקבילים המורים, כמו שאר האוכלוסייה במקומות אלה, תמריצים מיוחדים, לרבות הנחה בתשלום המסים. סתם מורה שאינו גר באזור מועדף אינו "זוכה" להנחות, וכפי שכותב ד"ר גליק בהקדמתו לפרק ט"ו המוקדש לבעיית פטור ממסים:

חוקי המס במדינת ישראל מקנים לכל האזרחים פטור או זיכוי ממס על פי קריטריונים שונים, ללא כל העדפה סקטוריאלית או מעמדית; הזכות לפטור או לזיכוי ממסים לאזרח עקב מעמדו, אינה קיימת בימינו (עמ' 634).

לא כן בהלכה או לפחות ב"מנהג המדינה" שההלכה מכירה בו: וכפי שד"ר גליק מתאר, "בדרך כלל נהגו ברוב

קהילות ישראל לפטור את המלמד ממסים, בחלקם או במלואם" (עמ' 650) – אם משום "תורתם אמנותם", או בגלל היות המלמד "עובד נדרש", או משום שהיה "יושב ועוסק (בתורה והוראה) מן הבורק עד הערב", או בשל "היותו אדם כשר ירא שמים ויודע מקרא וקצת הגדה" (עמ' 652). ד"ר גליק מוסיף כי "בודאי שבחלק מהקהילות המלמד זכה לפטור ממסים לא משום כל האמור לעיל, אלא משום מצבו הכלכלי הדחוק" (שם).

בעצם, כבר בתקופת התלמוד היה המצב הכלכלי של מלמדי תינוקות דחוק כל כך שאפילו השלטונות הפרסיים לא גבו מהם מסים, על כל פנים מאלה שעניותם היתה גדולה ביותר. כך מסופר על רב שמואל בר שילת, מורה מצוין ומסור לתלמידיו שזכה לשבחים יוצאים מן הכלל (בבא בתרא, ח', ע"ב), ש"לא חליף פריסתקא (כ"י מינכן: דרוקא = גרוד חיילים) דמלכא אבביה" (כתובות, ס"ב, ע"א). וכפי שרש"י מסביר: "אין שליח מלך פרס עובר על פתחו לשאול לו עבודת המלך, שאין עין המלך עליו שאינו עשיר בעיניהם" (שם).

כדאי לשים לב שכאן מדובר במורה מעולה שמצבו הכלכלי היה יחסית לא רע (ראה שם:

“דאכיל מדידיה ושתי מדידיה” [שאוכל משלו ושותה משלו, כלומר מתפרנס כהוגן ואינו תלוי באחרים]] ומן הסתם הרוויח יותר ממלמד דרדקי ממוצע. ועוד, ראוי לעמוד על כך שרב שמואל בר שילת גר בבבל, מדינה יציבה ואמידה. ואחרון אחרון, אשר לפטור ממסים ומעבודת המלך שהעניקו לו השלטונות הפרסיים – הם לא היו מראים נדיבות לב אילו חשבו שאפשר לסחוט כסף מאותו מלמד תינוקות.

בארץ ישראל הענייה היה מצבם של המורים גרוע יותר מבבבל. וכפי שהעיד ר' שמעון בר יוחאי: “אם ראית עיירות שנתלשו ממקומן בא”, דע שלא החזיקו בשכר סופרים ומשנים” (ירושלמי חגיגה, א', ז', דף ע"ו, ג' ומקבילות). על מלמד אחד שהיה חשוד על אכילת פרות שביעית מסופר שהובא לפני ר' יהודה הנשיא. הלה הגן עליו ואמר: “ומה יעביד עליבא ובגין חייו הוא עבד?!” (מה יעשה העלוב [קרובן העדה: האביון] הזה? מפני פרנסת חייו הוא עשה [מה שעשה]) (ירושלמי תענית, ג', א', דף ס"ו, ב'-ג').

נשאלת השאלה: למה התייחסו בזלזול למלמד, עד כדי כך שחז"ל יעצו למי שביקש שידוך הגון:

לעולם ימכור אדם כל מה שיש לו וישא בת תלמיד חכם. לא מצא בת תלמיד חכם ישא בת גדולי הדור (=מנהיגי הקהילות). לא מצא בת כנסיות ישא בת גבאי צדקה. לא מצא בת גבאי צדקה ישא בת מלמדי תינוקות, ולא ישא בת עמי הארץ (פוסים, מ"ט, ע"ב).

המסקנה הברורה: אין להשתדך עם מלמד תינוקות אלא אם האלטרנטיבה היא בת עם הארץ. פחיתות ערכו החברתי של המלמד לא יכלה להתבטא בצורה גלויה יותר. עליבותו של המורה היתה תוצאה ישירה ממצבו הכלכלי המעורער. מצב עגום זה כמעט לא השתנה משך כל הדורות.